

PROFETIEËN STERVEN NIET

BYZANTIJNSE ORAKELS IN DE POLITIEKE EN RELIGIEUZE PROPAGANDA OP KRETA IN DE ZESTIENDE EEUW

Deze bijdrage omvat drie delen: in het eerste wordt de rol van profetieën in de Byzantijnse samenleving aangetoond en worden de kenmerken aangegeven van de profetische literatuur; het tweede deel is gewijd aan de *Orakels van Leo de Wijze*, een Byzantijnse profetie in woord en beeld, toegeschreven aan keizer Leo VI (886-912); het laatste deel, dat de kern vormt van dit artikel, handelt over een 16e-eeuwse bewerking van deze oude tekst door een Kretenzische geleerde in het kader van de anti-Turkse propaganda in die tijd. Deze bewerking is onder meer bewaard in een prachtig geïllustreerd handschrift dat tot voor kort onbekend was.

1. De rol van profetieën in de Byzantijnse samenleving

Ook in het christelijke Byzantium bleven heel wat vormen van bijgeloof, zoals astrologie, magie en divinatie, zeer populair. Inzake toekomstvoorspelling namen de kerkelijke en wereldlijke autoriteiten een dubbelzinnige houding aan. De Kerk veroordeelde en vervolgde de traditionele magie en divinatie als "des duivels", maar erkende anderzijds de bovennatuurlijke kracht en de profetische gaven die aan de tussenkomst van God werden toegeschreven. In de plaats van de antieke orakels verschenen christelijke pseudo-orakels die men toeschreef aan bijbelse profeten of aan de keizer zelf. Ze genoten groot aanzien bij de officiële instanties en werden als een schat bewaard in de keizerlijke bibliotheek. Naast deze imitaties van de antieke orakels ontstond, onder invloed van de joods-christelijke eschatologie, een profetische literatuur die vooral betrekking had op de toekomst van het Byzantijnse Rijk en op het einde der tijden.

Als men de kroniekschrijvers mag geloven, lieten bijna alle keizers, ook de meest orthodoxe, zich in kritieke situaties leiden door voorspellingen en voortekens. Sommigen gebruikten profetieën in hun politieke propaganda om het bijgelovige volk te manipuleren of om hun tegenstanders te treffen.

Enkele anekdoten

Een kroniek uit de 10e eeuw, gekend onder de naam Theophanes Continuatus, vertelt het volgende. De iconoklastenkeizer Leo de Armeniër (begin 9e eeuw) bezat een orakelboek in zijn paleisbibliotheek. Het bevatte niet alleen teksten maar ook geschilderde afbeeldingen die alle toekomstige keizers voorspelden. Een van de prenten stelde een leeuw voor (Gr. λέων) met op zijn rug de letter chi; een zwaard doorboorde de leeuw dwars door de chi. Keizer Leo liet het orakel verklaren en vernam dat hij zou vermoord worden op Kerstmis (de chi staat voor Χριστός), wat nog datzelfde jaar (820) gebeurde. Deze getuigenis is bijzonder interessant, omdat ze spreekt over orakels in beeld.

Over beeldprofetieën gaat ook de volgende anekdote uit de 14e eeuw, in verband met de zeer bijgelovige keizer Andronikos II Palaiologos. In 1328 wordt Andronikos II

door zijn kleinzoon Andronikos III van de troon gestoten en naar een klooster verbannen, waar hij enkele jaren later sterft als de monnik Antonios. De ongelukkige sterft een zeer prozaïsche dood: getroffen door een beroerte op het toilet. De geschiedschrijver Gregoras voegt er aan toe: *"Toen begrepen wij plots veel beter de betekenis van een orakel dat vroeger voor iedereen onduidelijk was. De keizer bezat namelijk sinds lang een boek, waarvan de auteur volledig onbekend was, dat door middel van afbeeldingen, duistere aanwijzingen bevatte over alle toekomstige keizers. Het talent en de intelligentie van deze keizer waren daarin voorafgebeeld door een vos; zijn dood echter door een zetel die in een "dergelijk vertrek" stond. Ernaast stonden twee in het zwart geklede knapen met onbedekt hoofd. De zwarte kledij, het onbedekt hoofd en het tweetal van de knapen voorspelden aan de keizer de "zwarte lompen" (monnikspij), de beroving van de keizerskroon en de tweejarige duur van die toestand. (...) En ik denk dat ik met deze interpretatie niet ver van de juiste oplossing ben."*

Ook bij de val van Constantinopel in 1453 speelden profetieën een grote rol. De historicus Michael Doukas beschrijft op pakkende wijze de sfeer in de stad tijdens de fatale uren. Terwijl de Turken de stad binnendrongen, verschansten de inwoners zich in de Hagia Sophia, want "valse profeten", aldus Doukas, hadden het gerucht verspreid dat de Turken niet verder zouden geraken dan de Zuil van Konstantijn (de Grote), die vlakbij de kerk stond. Dan zou een engel uit de hemel neerdalen met een zwaard in de hand. Hij zou het keizerschap en het zwaard overhandigen aan een onbekende, haveloze man die vlakbij de zuil zou staan (Konstantijn I zelf dus). Hij zou hem zeggen: "Neem dit zwaard en wreek het volk Gods". Dan zouden de Turken op de vlucht slaan en de Grieken zouden hen achtervolgen en afslachten...

Zoals bekend werden de Grieken vreselijk bedrogen in hun hoop, dat Konstantijn zou verschijnen en hen zou redden. Maar onmiddellijk na de val van de stad klampten ze zich alweer vast aan een andere redder: niet de eerste maar de laatste Byzantijnse keizer, Konstantijn XI, zou hen bevrijden. Deze had de stad heldhaftig verdedigd tegen de Turken maar was in de strijd omgekomen. Over de precieze omstandigheden van zijn dood en over het lot van zijn lichaam, dat men - althans volgens sommige bronnen - niet teruggevonden had, heerste grote onduidelijkheid. Het gerucht deed al vlug de ronde dat Konstantijn niet dood was maar zich ergens verborgen hield. Dit gerucht groeide uit tot de mooie legende over de Versteende Keizer (Ὁ μαρμαρωμένος βασιλιάς), die als volgt gaat. In het heetst van de strijd was de keizer weggerukt door een engel en ontvoerd naar een grot bij de Gouden Poort. In marmer veranderd (μαρμαρωμένος) zou hij daar wachten op een teken van God om langs de Gouden Poort weer de stad te veroveren en de Turken te verdrijven. De Turkse overheid nam deze profetie zo ernstig, dat ze de drie bogen van de Gouden Poort prompt liet dicht metselen, en tot op vandaag is de poort gesloten.

Het bijgeloof over de terugkeer van de laatste Byzantijnse keizer was nog diep ingeworteld in het begin van de 18e eeuw; dit bewijst een grappige passage in het reisdagboek van de Engelse ambassadeursvrouw Lady Mary Montagu, die met haar man een tijdje in Constantinopel verbleef.¹ In haar brief van 29 mei 1717, waarin ze het heeft

¹ Met haar reisdagboek in de vorm van brieven heeft Lady Mary Montagu zich een plaats veroverd in de Engelse literatuur.

over het verzamelen van antiquiteiten (een passie van haar), schrijft ze het volgende: *Ik heb een mummie besteld. Ik hoop dat ik hem veilig in handen krijg, en dat hem niet hetzelfde lot beschoren is als dat mooie exemplaar dat bestemd was voor de koning van Zweden. Hij betaalde er een goede prijs voor, maar de Turken staken het in hun hoofd dat hij er vast belangrijke plannen mee had. Ze beweerden dat het het lichaam was van God weet wie, en dat het lot van hun Rijk er op een mysterieuze wijze mee verbonden was. Bepaalde oude profetieën werden bij die gelegenheid weer opgehaald. En de mummie werd (in beslag genomen en) gevangen gezet in de Zeven Torens, waar hij sindsdien onder strenge bewaking verblijft. (...) Ik hoop dus maar dat de mijne zal passeren zonder controle.*

De Turken vreesden dus blijkbaar dat het om het lijk van de Byzantijnse keizer ging die, volgens de profetieën, uit de dood zou opstaan om zijn volk te bevrijden. Daarom werd de mummie met zoveel omzichtigheid, als een echte staatsvijand, opgesloten in de gevangenis van de Zeven Torens (*Yèdikulè*), die speciaal bestemd was voor politieke gevangenen.

Profetieën en apocalypsen in de Byzantijnse literatuur

Naast de getuigenissen van kroniek- en geschiedschrijvers over de rol van profetieën, zijn er ook de vele profetische en apocalyptische teksten die de Byzantijnse literatuur heeft overgeleverd. De bekendste zijn: de Apocalyps van Pseudo-Methodios van Patara (7e eeuw)² en een andere toegeschreven aan de heilige Andreas de Dwaas (*Salos*) (8e eeuw). We kunnen hier niet ingaan op deze teksten, maar voor een goed begrip van wat volgt moeten we toch iets zeggen over de kenmerken van profetische teksten in het algemeen.

1. *De auteur.* Bijna alle profetieën dragen een valse auteursnaam, omdat de echte auteur feiten uit het verleden of uit zijn eigen tijd voorstelt als profetieën, dus in de toekomst projecteert. Daarom moet hij spreken door de mond van een persoon die vóór deze gebeurtenissen leefde. Om ze meer autoriteit te verlenen, werden Byzantijnse profetieën bij voorkeur toegeschreven aan bijbelse profeten (Daniël), aan populaire heiligen (Andreas Salos), aan grote keizers (Konstantijn I, Leo VI) en patriarchen (Gennadios Scholarios).

2. *De structuur.* In een profetische tekst onderscheidt men meestal twee delen. Het eerste of het "historische" gedeelte alludeert min of meer duidelijk op historische gebeurtenissen of personages. Dit zijn dus profetieën geschreven na de feiten (*ex eventu*). In het tweede deel, de echte profetie, drukt de auteur op een vage manier zijn eigen verwachtingen of wensen uit of die van de groep of de maatschappij die hij vertegenwoordigt (wat Paul Alexander de *wishprophecy* heeft genoemd).

3. *De overlevering.* De handschriftelijke overlevering van profetische teksten is vaak zeer complex. Naarmate een tekst door de eeuwen heen gecopieerd werd, werd de inhoud herwerkt en aangepast aan de eigentijdse omstandigheden, vaak door inlassin-

² Ontstaan in de 7e eeuw in Syrië, in een monofysitisch milieu, en bijna onmiddellijk vertaald in het Grieks en het Latijn, heeft deze apocalyps een zeer grote invloed uitgeoefend op het eschatologische denken in de Middeleeuwen.

gen. De *Orakels van Leo VI* zijn hiervan een prachtig voorbeeld, want ze zullen bijna duizend jaar lang, van de 10e tot de 19e eeuw, gebruikt en geherinterpreteerd worden.

4. De *taal* van profetieën. Zoals de antieke orakelspreuken, zijn profetieën gekenmerkt door hun raadselachtige taal. De auteur bedient zich van duistere beelden en metaforen om de feiten te verhullen. De historische personages worden vaak door symbolische dieren voorgesteld, hun naam wordt slechts aangeduid door een letter of een cijfer (bv. het getal 666 in de Johannes-apocalyps).

5. Tenslotte zijn er de steeds weerkerende *thema's* en *motieven*. Het thema bij uitstek in de Byzantijnse profetieën is de verwachting of de terugkeer van een ideale keizer ("Heilskeizer", "Eindkeizer", "Laatste Keizer"). Deze moest eindelijk vrede brengen en het materiële en spirituele welzijn van zijn volk verzekeren. Na zijn regering zou de Antichrist verschijnen, die vernietigd zou worden door Christus bij diens Tweede Komst. Tenslotte zou het Laatste Oordeel volgen.

In dit eschatologische scenario, dat zeer typisch is voor de Byzantijnse tijd, zijn ideeën uit verschillende culturen met elkaar verenigd. Enerzijds is er de antieke idee van de vorst van de Gouden Tijd, een politiek ideaal uit de Romeinse en Hellenistische tijd (cf. Vergilius' vierde Eclogie); anderzijds is er de joods-christelijke verwachting van de Messias op het einde der tijden. De Byzantijnse Eindkeizer is ontstaan uit deze twee tradities: hij is een aardse Messias die het Koninkrijk Gods op aarde zal realiseren vóór het einde der tijden. Vóór hij verschijnt is hij reeds verborgen op aarde, in een grot of een berg³ of in de zee. Hij wordt dood gewaand of ingeslapen of in steen veranderd. Zijn verschijning zal gepaard gaan met hemelse tekens: hij zal gewekt worden door een engel of door een stem. Zijn naam wordt enkel aangeduid door een letter, bij voorkeur de letter Kappa (bijna altijd geassocieerd met Konstantijn). De toekomstige redder zal een arme en miskende man zijn, maar hij zal alle deugden bezitten die een ideale keizer kenmerken. Zijn regering zal vrede en overvloed brengen, maar ze zal niet eeuwig duren zoals die van de joodse Messias. Overeenkomstig de christelijke apocalyptiek zal ze een einde nemen met de komst van de Antichrist. Deze zal door Christus ontmaskerd worden; dan komt het Laatste Oordeel.

2. De *Oracula Leonis*⁴

Deze tekst is ongetwijfeld de meest mysterieuze van de Byzantijnse profetische literatuur. Hij bestaat uit vijftien korte profetieën in jambische verzen, behalve twee die in proza zijn en duidelijk later zijn ingelast. Elk orakel is vergezeld van een raadselachtige afbeelding en van een titel (*devies*).

De tekst heeft op het eerste gezicht de klassieke structuur van een profetie, namelijk een historisch en een zuiver profetisch deel. De orakels van het historische gedeelte zijn, op één na, geïllustreerd met dieren; ze zouden, volgens de gangbare interpretatie,

³ Legenden over een in een grot of berg verborgen Eindkeizer komen in heel Europa voor; bekend zijn vooral de Duitse keizersagen rond Frederik Barbarossa. De oorsprong ervan ligt misschien in de Mithrascultus (cf. A. KRAPPE, "Die Legende vom König im Berge", geciteerd in de bibliografie).

⁴ De volledige titel luidt (in de meeste handschriften) *Orakels van de zeer wijze keizer Leo*.

een reeks Byzantijnse keizers voorstellen, maar alle pogingen om deze personages te identificeren zijn tot hiertoe vruchteloos gebleven. De orakels en de figuren van het tweede deel zouden het optreden en de investituur van de eschatologische Eindkeizer voorspellen.

Beschrijving van de Oracula en hun illustraties

We overlopen de vijftien orakels en hun σχήματα (Lat. *figurae*), zoals ze voorkomen in de meeste handschriften, onder andere in een codex van de Biblioteca Marciana in Venetië (Marc. gr. VII,3, 16e eeuw).

Orakel I, waarvan de titel en de afbeelding ontbreken in de meeste handschriften, beschrijft een berin die welpen zoogt; ze stelt een onbeschaamd en schijnheilig personage voor. Orakel II (Μετάνοια - *Inkeer*) beschrijft en toont een gevleugelde slang, die door twee raven wordt geblind. Orakel III (Μοναρχία - *Alleenheerschappij*) is een tweeluik met twee afbeeldingen: een arend met een kruis in de bek, die "de macht zal grijpen vanuit het zuiden", en een strijdlustige eenhoorn, die "zal vallen op natte grond". Orakel IV (Τομή - *Het Snijden*), ook een tweeluik, beschrijft en toont een vorst die een sikkel draagt en een roos; "hij die de roos afmaait zal zelf verwelken als een roos". Orakel V (Ἐπαύσις - *Verheffing*) kondigt een zeer deugdzaam man aan, voorgesteld door een rund met daarboven de hoofden van twee knapen. In orakel VI (Μερισμός - *Verdeling*) wordt een tweede berin aangekondigd, "een tweede berenvoedster, in alles gelijk aan de eerste"; ze zal de verdeling van de macht veroorzaken.

Dan volgen vier orakels die niet tot de oorspronkelijke tekst behoren: twee in proza maar ook twee in verzen, die qua inhoud en stijl duidelijk van de andere verschillen. Orakel VII (Αἷμα - *Bloed*) richt zich rechtstreeks tot de stad Constantinopel. Onder de regering van de Kappa zal ze het toneel zijn van een bloedige burgeroorlog. De afbeelding toont een versterkte stad en een beker met het bloedend hoofd van een man. Orakel VIII (Ἐυχαριστία - *Dankbaarheid*) kondigt een machtsgreep aan; de usurpator wordt voorgesteld als een vos met drie kruiswimpels op de rug. In het handschrift van Venetië zijn de kruisen vervangen door de emblemen van de Heilige Alliantie in de Slag van Lepanto tegen de Turken (de adelaar, de leeuw en het pauselijk embleem), een bewijs dat de tekst op dat ogenblik (16e eeuw, na 1571) werd gebruikt in de politieke propaganda. Daarop volgen de twee ingeschoven orakels in proza. Orakel IX (Ἐξουσία - *Machtsmisbruik*) voorspelt de komst van een onrechvaardige heerser, een soort Antichrist; hij wordt voorafgebeeld door een vacante troon en een hand die hem tracht te grijpen. Orakel X (zonder devies) voorspelt kerkelijke intriges rond een corrupte patriarch, voorgesteld door dezelfde eenhoorn als in orakel III.

Dan komt het zuiver profetische gedeelte over de ideale keizer. Volgens orakel XI (Ἐβσέβεια - *Vroomheid*) is in het westelijke deel van Constantinopel een man verborgen met het uitzicht van een dode "die velen kennen, hoewel niemand hem ziet". Op een dag zal hij "ontwaken als uit een wijnroes" en het volk zal hem tot keizer kiezen. De figura toont een lichaam omwikkeld als een mummie (!) en rustend op twee (of vier) dieren (beren of honden). Een engel brengt hem de keizerskroon, of (interessante variant) stort een schaal met een rode vloeistof (vuur?) over hem uit. In orakel XII

(Εὐλάβεια - *Godsvrees*) wordt het lijk van de uitverkorene, in een soort bezwering, verzocht weer levend te worden en zijn schuilplaats, de steen/rots, te verlaten: "*Gij die woont in de steen, kom naar mij toe, vreemdeling. Laat uw weeklachten achter en uw woonst in de aarde. En leve het lijk, ook al is het afzichtelijk.*" Het schème toont een man, alleen gekleed in een lendendoek en gezeten op een steen/sarkofaag in een melancholische houding; boven hem staan de zon en de maan. In de orakels XIII (Προτίμησις - *Uitverkiezing*), XIV (Προχείρισις - *Aanstelling*) en XV (zonder devies) wordt de ideale vorst bekleed met de keizerlijke waardigheid: hij ontvangt de keizerlijke gewaden en de regalia (scepter, kroon, globus) uit de handen van een engel en de patriarch. Het laatste orakel waarschuwt hem echter voor de afgunst (φθόνος) die op de loer ligt en alles nog kan verknoeien.

De Oracula Leonis verschillen van de andere Byzantijnse profetieën op een aantal essentiële punten. Vooreerst inhoudelijk : de ideale keizer wordt er niet voorgesteld als de Laatste Keizer die voorafgaat aan het einde van de wereld. Zijn regering eindigt dus niet met het scenario van een klassieke apocalyps: de komst van de Antichrist, de Wederkomst van Christus en het Laatste Oordeel. Deze keizer heeft geen politiek programma, geen vijand te bestrijden, alleen zijn morele deugden worden benadrukt: vroomheid, zachtmoedigheid, nederigheid. Zijn investituur wordt zeer uitvoerig beschreven en in bijna rituele bewoordingen.

Het tweede verschilpunt betreft de *taal* van de Oracula, die een uitgesproken mystiek, zelfs esoterisch karakter heeft, met vele referenties naar de occulte wetenschappen: astrologie, magie en alchemie.

Tenslotte verschillen de Orakels vooral door de aanwezigheid van raadselachtige afbeeldingen, die meer zijn dan gewone illustraties. Ze zijn een essentieel onderdeel van de tekst; tekst en beeld vullen elkaar aan. Als *beeldprofetie* zijn de *Oracula Leonis* uniek in de Byzantijnse literatuur, tenminste voor zover die bewaard is. Want, zoals de kronieken getuigen, bestonden profetieën in beeld wel degelijk. Opmerkelijk is ook dat deze afbeeldingen geen enkele parallel hebben in de Byzantijnse iconografie, tenzij in de illustraties van sommige magische en alchemistische teksten. Ook inhoudelijk vertoont de tekst opvallende overeenkomsten met enkele alchemistische teksten uit de 7e eeuw, wat ons heeft doen besluiten dat de Leo-Orakels, in hun oorspronkelijke, niet-geïnterpoleerde vorm, misschien niet de toekomst wilden reveleren maar wel andere geheimen. Zo hadden ook de *Oracula chaldaica* tot doel de geheimen toe te lichten van de neoplatonische theurgie (magie). De *Oracula* zouden dan een proces van inkeer en geestelijke vervolmaking beschrijven (de eerste serie, de *monstra*), waarop dan een mystieke wedergeboorte volgt (de steen als symbool van de materie, van de zonde) en een apotheose: de wedergeborene wordt bekleed met het koningschap; hij is de "ware koning" in de zin van Plato's filosofenkoning. De volledige bewijsvoering van deze stelling zou ons echter te ver voeren.⁵

⁵ Zie hierover VEREecken - HADERMANN-MISGUICH, *Les Oracles*, 44-46.

Auteur en datering

De Orakels moeten als anoniem beschouwd worden, maar op een bepaald ogenblik zijn ze verbonden met de naam van keizer Leo VI (886-912). Waarom? We weten dat de toeschrijving aan bekende personen typisch is voor de profetische literatuur. Maar in het geval van Leo VI is er meer aan de hand. Nog tijdens zijn leven werd keizer Leo "de Wijze" genoemd om zijn grote eruditie en zijn literaire activiteiten, maar ook om zijn wijs beleid. Verder toonde hij ook belangstelling voor toekomstvoorspelling: hij liet wel eens een horoskoop trekken en zou zelf een zonsverduistering voorspeld hebben aan tsaar Symeon van Bulgarije. Maar zijn reputatie als profeet zou vooral verspreid zijn door zijn zoon en opvolger Konstantijn VII, zoon uit het vierde, onwettige huwelijk van keizer Leo. Toen zijn vorige huwelijken niet de vurig gewenste zoon hadden opgeleverd, ging de keizer, tegen de Kerk in, een vierde huwelijk aan, waaruit Konstantijn werd geboren. De geschiedschrijvers die in dienst van deze keizer werkten moesten dus met alle middelen de legitimiteit van het Macedonische vorstenhuis bewijzen; zij zijn het die de faam van Leo VI als profeet hebben verspreid. In de volgende eeuwen is een echte legende ontstaan rond de "profeet Leo de Wijze". Leo zou alle toekomstige keizers van Byzantium voorspeld hebben en hen laten afbeelden op een zuil in de hoofdstad: de triomfzuil van keizer Arkadios op de Xerolophos-heuvel. Deze enorme zuil was opgericht in 402, naar aanleiding van een overwinning van Arkadios op de Goten. Hij was versierd met een spiraalvormige fries met bas-reliefs die de expeditie uitbeeldden. Maar eeuwen later raakte de betekenis van deze afbeeldingen vergeten en ging men er allerlei profetische voorstellingen in zien. Zo werd de zuil verbonden met de profetieën van keizer Leo. Ook deze legende werd zeer ernstig genomen door de Turken, die, zo getuigen Westerse reizigers, alles in het werk stelden om het verval van het monument te bespoe-digen. Ook Italiaanse filologen in de 16e eeuw hechtten nog geloof aan het verhaal, dat de oorsprong van de Leo-orakels te zoeken was op een zuil in Constantinopel (zie verder).

De datering van de Oracula vormt een groot probleem, aangezien de tekst geen concrete historische gegevens bevat. Alleen externe factoren laten toe een *terminus ante quem* te bepalen. De geschiedschrijver Niketas Choniates (12e eeuw) citeert uitvoerig uit de eerste reeks orakels. Hij vertelt dat deze *παλαιότατα λόγια* ("zeer oude orakels") anoniem circuleerden aan het hof van de Komnenen en van Isaak Angelos. Deze keizers citeerden vaak orakelverzen en probeerden ze, zo goed en zo kwaad als het ging, in verband te brengen met hun eigen lot.

Een andere *terminus ante quem* geldt voor de gehele tekst. In het begin van de 13e eeuw zijn de Orakels vertaald in het Latijn. Ze beginnen dan een nieuwe carrière onder de bedrieglijke titel van *Vaticinia Pontificum*. Deze Pausprofetieën, die men toeschreef aan de Calabrese profeet Joachim van Fiore, zijn pas in het begin van de 20e eeuw ontmaskerd als een letterlijke vertaling van de Griekse tekst. We komen hier dadelijk op terug. Het spreekt dus vanzelf dat de eindredactie van de Orakels (met inbegrip van de ingeschoven orakels) moet dateren van vóór de Latijnse vertaling (begin 13e eeuw); misschien stamt ze uit de tijd van de Kruistochten. Maar een preciese datering van de oorspronkelijke, niet geïnterpoleerde redactie blijft moeilijk.

De Oracula en de Latijnse Pausprofetieën

We staan even stil bij de Pausprofetieën, om te zien hoe een duistere Byzantijnse profetie een "bestseller" werd in het Westen. De Latijnse vertaling is naar alle waarschijnlijkheid ontstaan in Zuid-Italië, in het milieu van Franciscaanse separatisten. In het midden van de 13e eeuw ontstond onder de minderbroeders van Italië en Zuid-Frankrijk de beweging der *spiritualen*, later *fraticelli*. Zij ijverden voor absolute armoede en een letterlijke beleving van het Evangelie, als reactie tegen de toenemende verwereldlijking en intellectualisering van de orde van Sint-Franciscus. Verder waren deze rigoristen beïnvloed door de ideeën van Joachim van Fiore, waarover later. De beweging kwam in botsing met de communautiteit, wat leidde tot hevige vervolgingen. Pas in 1294, met de installatie van een "arme kluizenaar" op de pauselijke troon, Celestinus V, kregen ze een eigen statuut. De leiders van de beweging in Zuid-Italië waren Fra Liberato en Angelo Clareno (wel bekend uit Umberto Eco's *De naam van de Roos*). Zij zouden de Byzantijnse keizersprofetieën omgevormd hebben tot de Latijnse Pausprofetieën, die dan, in talloze exemplaren gecopieerd, als pamflet gebruikt werden in de strijd tegen het corrupte pausdom.

Hoe konden de Leo-orakels omgevormd worden tot pausprofetieën? De Griekse tekst werd woordelijk in het Latijn omgezet (een woord-voor-woord-vertaling), waardoor de duistere Griekse tekst helemaal onbegrijpelijk werd en dus nog meer interpretaties toeliet. De afbeeldingen werden overgenomen, maar telkens met toevoeging van een paus. Alleen de *tituli* (deviezen) werden aangepast aan de kerkelijke context en verwijzen expliciet naar een reeks slechte pausen (uitgezonderd Celestinus V), van Nicolaas III *Orsini* (de eerste berin) tot Benedictus XI. Daarna volgt een reeks "wensprofetieën", niet over een ideale keizer, maar over een ideale paus, de zogenaamde *Engelenpaus* (*Papa Angelicus*).

De Pausprofetieën zijn bewaard in meer dan tachtig handschriften, gedateerd tussen de 14e en de 16e eeuw. In de 16e eeuw werden ze herhaaldelijk gedrukt, ook in het Nederlands; men kan dus spreken van een "bestseller". Bovendien oefenden ze een enorme invloed uit op de Westerse profetische literatuur (bv. op Nostradamus' beroemde *Centurions*); ze werden vaak geïmiteerd en becommentarieerd (o.a. door Paracelsus).

De Griekse handschriften

De Griekse tekst is bewaard in een zestigtal handschriften, waarvan geen enkel ouder is dan de 16e eeuw. De meeste dateren precies uit die tijd en zijn afkomstig uit Italië en Kreta. Men kan duidelijk twee groepen onderscheiden. De eerste, die we de conservatieve kunnen noemen, is het talrijkst. Al deze handschriften bevatten dezelfde "authentieke" tekst, dit wil zeggen hetzelfde aantal orakels met hetzelfde archaïserende type van illustraties. Een tweede groep omvat een klein aantal codices met sterk afwijkende redacties. Hier gaat het niet meer om trouwe copieën van kopiïsten, maar om compilaties of eigen creaties van geleerden die de Orakels hebben willen aanpassen aan de historische omstandigheden van de 16e eeuw, meer bepaald de weerstand tegen de Turkse overheersing. De symbolische afbeeldingen zijn uitgegroeid tot historische taferelen die

verwijzen naar de Turkse veroveringen. De Orakels zijn dus een strijdschrift geworden in de anti-Turkse propaganda. Tot deze categorie behoren de mooiste en meest waardevolle handschriften. Ze zijn afkomstig uit Kreta, uit het atelier van Georgios Klontzas (ca. 1540-1608), die vooral als iconenschilder bekend is. Een van deze luxe-exemplaren vormt het onderwerp van het derde deel van deze bijdrage.

3. Codex Bute

Bij het opsporen van alle orakel-handschriften, vonden we in een privé-verzameling een nog onbekende perkamenten codex, rijkelijk verlucht met volbladminiaturen, waarvan drie gesigneerd door de bekende Kretenzische schilder Klontzas. De codex had toebehoord aan een Schotse edelman, Lord Bute, eerste minister van de Engelse koning George III (tweede helft 18e eeuw), en een groot bibliofiel. Waar Lord Bute het vandaan had is niet bekend, maar misschien is het geen toeval dat hij de schoonzoon was van de reeds genoemde Lady Mary Montagu, ambassadeursvrouw, schrijfster en amatrice van oudheden. Misschien was Lady Mary na het avontuur met de mummie geboeid geraakt door de profetie over de terugkeer van de laatste Byzantijnse keizer en was ze op een of andere manier in het bezit gekomen van de codex. Na haar dood zou die dan, met haar andere boeken, door haar schoonzoon geërfd zijn. Dit lijkt ons een plausibele hypothese.

Op het eerste gezicht is Codex Bute een doublet van een ander beroemd handschrift dat zich in de bibliotheek van Oxford bevindt, de *Baroccianus 170*. Inderdaad, beide handschriften bevatten precies dezelfde tekst, zijn geschreven door dezelfde copist en verlucht door dezelfde schilder, Klontzas. Uit onze studie is echter gebleken dat Codex Bute belangrijker is: hij is enkele jaren ouder, heeft drie door Klontzas *gesigeneerde* miniaturen en is op iconografisch vlak veel interessanter. De titel⁶ en de inleiding kondigen een kritische editie van de Leo-Orakels aan en een Latijnse vertaling, maar in feite gaat het om een sterk uitgebreide redactie; het aantal verzen is verdrievoudigd en het aantal orakels uitgebreid tot vierentwintig en verlucht met evenveel volbladminiaturen. De redactor van de editie is, nog steeds volgens titel en inleiding, de Kretenzische humanist Francesco Barozzi. De editie is opgedragen aan Giacomo Foscarini die van 1574 tot 1577 gouverneur van Kreta was. Foscarini zelf zou deze tweetalige editie besteld hebben, samen met een verklaring van de Orakels. Deze verklaring, die in de inleiding wordt aangekondigd, ontbreekt zowel in de Bute als in de codex van Oxford om een reden die straks duidelijk zal worden. In beide handschriften is een groot aantal folia onbeschreven gebleven. De codex van Oxford is in de persoonlijke bibliotheek van Barozzi gebleven; de hele handschriften-collectie van de Kretenzische geleerde bevindt zich nu in Oxford (dit zijn de *Barocciani*). Alleen de Bute is in het bezit geweest van zijn opdrachtgever Foscarini. Hij draagt namelijk het wapenschild van de edelman, zowel op de fraaie Venetiaanse band als binnenin, in de vorm van een volbladminiatuur. Dit bewijst dat de codex speciaal voor hem werd uitgevoerd, volgens de inleiding als

⁶ De integrale titel luidt: *Leonis Sapientissimi Constantinopolitanae Urbis Imperatoris Vaticinia, Francisco Barocio mendis infinitis expurgata ac primum iam Latino sermone donata, ad Illustrissimum Iacobum Foscarenum Equitem, Cretae imperatoria autoritate Consulem, Heroem incomparabilem.*

afscheidsgeschenk bij zijn vertrek uit Kreta op het einde van zijn mandaat als gouverneur (1577). Merkwaardig genoeg is het exemplaar van Barozzi door de copist gedateerd in 1577, hoewel het onderzoek van de tekst en de miniaturen heeft uitgewezen dat het enkele jaren na de Bute is ontstaan, terwijl het exemplaar van Foscarini geen datum draagt, hoewel alles erop wijst dat het rond 1577 is geschreven en verlucht. Op deze moeilijke kwestie kunnen we hier niet verder ingaan.⁷

Francesco Barozzi en Giacomo Foscarini

Vooraleer de inhoud van Codex Bute onder de loep te nemen, moeten we eerst de redactor-compiler en de bestemming van dit handschrift voorstellen. *Francesco Barozzi* was, als een echt kind van zijn tijd, een zeer veelzijdige geleerde. Vooral bekend als wiskundige en astronoom, gaf hij ook antieke teksten uit (o.a. van Proklos) en had een zwak voor de pseudo-wetenschappen: magie en divinatie. Hij behoorde tot de Venetiaanse adel van Kreta. Geboren in 1537 bij Rethymno ging hij studeren in Padua. Op zijn tweeëntwintigste doceerde hij daar wiskunde vanop hetzelfde spreekgestoelte, vanwaar even later Galileo zijn revolutionaire theorieën zou verkondigen. Het grootste deel van zijn leven verbleef hij op Kreta, maar hij kwam regelmatig naar Venetië om er zijn werken te publiceren. In 1587, onder het pontificaat van Sixtus V (de "Ijzeren Paus"), werd hij daar gearresteerd en veroordeeld door de Venetiaanse inquisitie wegens het beoefenen van magische praktijken en het bezit van verboden boeken. (Het moet gezegd dat rond die tijd heel wat intellectuelen, in Italië en elders in Europa, in aanraking kwamen met de Inquisitie om het vernieuwende karakter van hun theorieën of om hun overdreven belangstelling voor de "occulte" of pseudo-wetenschappen. Denken we maar aan het trieste lot van Giordano Bruno en Tommaso Campanella, tijdgenoten van Barozzi.) Volgens het verslag van het proces, dat in het Archief van Venetië bewaard is, bezat Barozzi twee kisten met verboden boeken, waaronder profetieën en boeken over magie. Zelf zou hij allerlei magische experimenten hebben uitgevoerd; zo liet hij het regenen op Kreta na een lange periode van droogte, en deed hij aan necromantie (toekomstvoorspelling door het oproepen van doden). Maar vooral: hij zou de val van het rijk van een groot heerser voorspeld hebben. We zullen zien dat deze beschuldiging verwijst naar zijn interpretatie van de Leo-Orakels die, volgens onze geleerde, de dood voorspelden van de toenmalige sultan Mourad III en de val van het Turkse Rijk. Waarschijnlijk door de tussenkomst van zijn invloedrijke beschermheer Foscarini liep Barozzi maar een vrij lichte straf op: enkele maanden gevangenis en een geldboete. Zijn veroordeling maakte wel voor altijd een einde aan zijn wetenschappelijke carrière; na zijn proces publiceerde hij niets meer. En zijn droom om zijn editie van de Leo-orakels te laten drukken heeft hij nooit kunnen realiseren. Op het einde van zijn leven vestigde hij zich in Venetië, waar hij in 1604 stierf op een - voor een geleerde - waardige manier: getroffen door beroerte in een bibliotheek.

⁷ Zie hierover VEREecken - HADERMANN-MISGUICH, *Les Oracles*, 221-224.

De bestemming (en opdrachtgever) van de Codex Bute was dus *Giacomo Foscarini*. Hij werd geboren in 1523 uit een oude Venetiaanse familie die een rol speelde in de koloniën Korfou en Kreta. Toen de oorlog tegen de Turken uitbrak, besloot hij carrière te maken in het leger. In de beroemde slag bij Lepanto (1571), waarin de geallieerden van de Heilige Liga (de paus, Venetië, het Habsburgse Rijk) de Turken een spectaculaire nederlaag toebrachten, vocht Foscarini aan de zijde van Sebastiano Venier, de aanvoerder van de Venetiaanse vloot. Hij volgde Venier op als vlootvoogd. Kort nadien trok Venetië zich terug uit de Liga; tot grote woede van de geallieerden sloot het vrede met de Turken (1573) en stond hun definitief Cyprus af. Om de veiligheid te verzekeren van Kreta, zijn belangrijkste kolonie, besloot de Republiek strenge hervormingen door te voeren op het eiland. Deze moeilijke opdracht werd toevertrouwd aan Foscarini.

Enkele maanden vóór zijn vertrek naar Kreta, viel hem nog een grote eer te beurt bij het bezoek van de Franse koning Henri III aan Venetië (juli 1574). Zijn paleis, gelegen aan het Canale Grande, werd uitgekozen als koninklijke residentie, en bij zijn vertrek verhief de koning zijn gastheer in de ridderstand, waardoor deze twee lelies mocht toevoegen aan zijn blazoën.

Foscarini werd dus gouverneur (γενικός προβλέπτης) van Kreta. Hij genoot een bijna dictatorale macht, niet alleen om de militaire verdediging van het eiland te verzekeren, maar ook om allerlei administratieve en sociale misbruiken aan banden te leggen. Hij voerde zijn hervormingen door met grote vastberadenheid, ondanks hevig verzet van de Venetiaanse ambtenaren en van de adel, die hun privileges beknot zagen. Na zijn mandaat keerde hij terug naar Venetië in de herfst van 1577. Hij maakte nog een schitterende politieke carrière (zijn naam prijkt op de Rialto-brug). Maar de voorspelling van Barozzi dat hij doge zou worden kwam nooit uit, hoewel hij tot driemaal toe een ernstig kandidaat was. Hij stierf in 1602. En van zijn hervormingen op Kreta bleef tien jaar na zijn vertrek niets meer over.

Foscarini was ook een verwoed verzamelaar van oudheden. Zo vond hij tijdens zijn mandaat op Kreta op een dag een beschadigd handschrift met de *Oracula Leonis*. Blijkbaar was de vondst zo belangrijk voor hem, dat hij de geleerde Barozzi ging opzoeken en hem verzocht om een kritische editie van de tekst, een Latijnse vertaling en een commentaar. De oude profetieën, die op dat ogenblik reeds gebruikt werden in de propaganda tegen de Turken, hadden natuurlijk de belangstelling gewekt van de veteranen uit de Slag van Lepanto, die als taak had Kreta te beschermen tegen het Turkse gevaar.

In zijn inleiding beschrijft Barozzi hoe hij is tewerk gegaan bij het uitgeven van de tekst. Het handschrift dat Foscarini hem had gegeven was, volgens de geleerde, beschadigd, onvolledig en bevatte veel fouten. Daarom ging hij, als kritisch uitgever, op zoek naar andere orakelhandschriften. Zo slaagde hij erin de fouten te herstellen en de hiaten aan te vullen. In werkelijkheid echter, zo is uit ons onderzoek gebleken, heeft Barozzi de oorspronkelijke *Oracula* vermengd met andere profetieën, Byzantijnse en Bijbelse, zodat de tekst beter aansloot bij de eigentijdse gebeurtenissen. Bovendien heeft hij de tekst voorzien van een reeks eschatologische scènes, ontleend aan de bekende apocalypsen van Pseudo-Methodios en Andreas Salos: de ondergang van Constantinpel, de komst van de Antichrist en het Laatste Oordeel.

Pl. 1. Codex Bute, f. 3v, portret van Francesco Barozzi.

Pl. 2. Codex Bute, f. 7v, figuur 4: Τομή - Incisio.

Beschrijving van de volbladminiaturen in Codex Bute

De eerste miniatuur is onafgewerkt gebleven (pl. 1). Het medaillon moest waarschijnlijk een dubbelportret van Barozzi en Foscarini bevatten, maar om een onduidelijke reden ontbreekt Foscarini. Links boven, in de omlijsting, ziet men een engel (Nikè-figuur) met een *cornio dogale*, het hoofddeksel van de doge. Misschien moest het portret Foscarini als doge voorstellen, maar aangezien hij het nooit is geworden bleef de miniatuur om die reden onvoltooid.

Figuur 1: Ἀρχὴ ὠδίνων - *Principium dolorum*. De (eerste) welpenzogene berin moet sultan Mohammed II voorstellen⁸. Figuur 2: Μετάνοια - *Conversio*. De vliegende slang, aangevallen door raven en met een sikkelvormig aanhangsel aan de staart (allusie op de Islam) verwijst naar Bayazid II. Figuur 3: Μοναρχία - *Monarchia*. De arend met een kruis in de bek, die een eenhoorn berijdt, is Selim I. Figuur 4: Τομή - *Incisio* (pl. 2). De sultan met een sikkel in de hand en een tak rozen wordt door Barozzi geassocieerd met het eiland Rhodos; het orakel zou verwijzen naar de verovering van het eiland door Suleiman I in 1523. Dit is één van de drie gesigeneerde miniaturen. De handtekening van de schilder Klontzas bevindt zich onder de poten van het paard, links boven. Figuur 5: Ἐπαρσις - *Arrogantia*⁹. De miniatuur stelt een stier voor en een plattegrond van het eiland Cyprus/Kupros.¹⁰ Het orakel verwijst dus naar de verovering van Cyprus door Selim II in 1571. Tot zover de profetieën die, volgens Barozzi, reeds gerealiseerd zijn.

Figuur 6, Μερισμός - *Divisio*, stelt een tweede welpenzogene berin voor. Figuur 7, Αἷμα - *Sanguis*, is het eerste "toekomstbeeld". Het stelt de stad Constantinopel voor, heroverd op de Turken. Deze belangrijke miniatuur, die eveneens gesigeneerd is, zal straks uitvoerig besproken worden. Figuur 8, Σύγχυσις, Φιλία, Εὐχαριστεία - *Confusio, Amicitia, Gratiarum actio*, is een complexe voorstelling met in het centrum een vos met drie kruiswimpels.¹¹

Figuur 9, Εὐσέβεια - *Pietas*, leidt de cyclus over de Eindkeizer in. De dode keizer ligt in een sarkofaag, die zich in een berg/grot bevindt en rust op twee beren. Uitgebeeld is het moment waarop hij door een hemelse stem wordt gewekt. Figuur 10, Προτίμησις - *Electio*, toont hoe het volk van Constantinopel de stad verlaat via de Gouden Poort en op zoek gaat naar de Eindkeizer die, volgens de legende, in die buurt verborgen was. Op figuur 11, Προχείρισις - *Institutio*, wordt de keizer door een engel gekroond in de Hagia Sofia. Figuur 12, Εὐτυχία - *Successus*, stelt de abdicatie van de Eindkeizer voor. Zoals beschreven bij Pseudo-Methodios, legt de keizer vóór zijn dood zijn kroon neer "op Golgotha", op het altaar van de H. Grafkerk in Jeruzalem. Hier ein-

⁸ Voor de historische interpretatie van de Orakels bij Barozzi, zie verder.

⁹ De term ἔπαρσις, die in de oorspronkelijke tekst in de positieve zin van "verheffing" wordt gebruikt, krijgt bij Barozzi de pejoratieve betekenis "hoogmoed".

¹⁰ Het "eiland van Afrodite" werd in de astrologie gelinkt aan het sterrenbeeld van de Stier.

¹¹ Barozzi heeft de twee orakels in proza niet opgenomen.

digen de eigenlijke *Oracula Leonis*. De volgende twaalf profetieën en afbeeldingen hebben niets meer te maken met de oorspronkelijke Byzantijnse tekst.¹²

De figuren 13-14 (zonder titel) hebben betrekking op een mythische koning Konon en een jonge prins. Op figuur 15, Ἐθλοσ - *Certamen*, zien we de belegering van de Bijbelse stad Gabaon; ook deze scène is geïnspireerd op de Apocalyps van Ps.-Methodios. Figuur 16, Μοναρχία καὶ Ἐνωσις - *Monarchia et Unio*, is de belangrijkste miniatuur in de reeks (naast fig. 7) en wordt straks uitvoerig besproken. Figuur 17, Μοχθηρία - *Nequitia*, stelt een verdorven keizerin voor die troont in Constantinopel. Figuur 18, Βλασφημία - *Blasphemia*, toont een draak die een grijsaard uitspuwt, misschien een allusie op de geschiedenis van Jonas, hoewel de bijbehorende tekst daar niets mee te maken heeft. Figuur 19 (zonder devies) stelt een bronzen ruiters voor die in de tekst als Konstantijn de Grote geïdentificeerd wordt. Op de sokkel van het beeld staan magische tekens. Op figuur 20, Καταποντισμός - *Demersio*, wordt Constantinopel vernietigd door water en vuur, terwijl engelen de liturgische voorwerpen uit de kerken meevoeren naar de hemel. Deze scène is ontleend aan de Apocalyps van Andreas Salos. Figuur 21, Ἀσέβεια - *Impietas*, toont een krijger (een voorouder van de Antichrist) die het kruis vertrapt vóór de ingang van een kerk in Jeruzalem. Op figuur 22, Γονὴ πονηρά - *Foetus scelestum*, zien we de geboorte van de Antichrist als zoon van een aardse vrouw¹³ en van de Duivel. Figuur 23, Παράβασις - *Praevaricatio*, stelt de Antichrist voor die als een aardse vorst troont in Kafarnaüm.¹⁴ Boven het hoofd van de Antichrist staat de ster *Apsinthos*, die in de Apocalyps van Johannes "dood en verderf zaait". Figuur 24, Συντέλεια - *Consummatio*, is een tweeluik met links de Wederkomst van Christus op het einde der tijden en de opwekking van de doden, en rechts het Laatste Oordeel.

Wat betekenden deze profetieën voor Barozzi, Foscarini en hun tijdgenoten?

Hiermee zijn we gekomen bij het probleem van de ontbrekende interpretatie. Waarom ontbreekt de verklaring bij de profetieën? Waarschijnlijk is er een verband met de veroordeling van Barozzi. Volgens het procesverbaal werd hem vooral een anti-Turkse profetie ten laste gelegd. Alleen is het vreemd dat Codex Bute voltooid werd vóór 1577, en de veroordeling van Barozzi pas tien jaar later plaats had. Werd het commentaar op dat moment uit het handschrift verwijderd uit vrees dat het boek zou geconfiscieerd worden, en werd het nadien opnieuw ingebonden? Waartoe dienen de blanco folia? Dit blijft een onopgelost raadsel.

Het is ook merkwaardig dat Barozzi in zijn inleiding met geen woord rept over de anti-Turkse tendens van zijn werk, die men zonder veel moeite in de tekst en in de mini-

¹² Bij Barozzi wordt de compositie van de tekst duidelijk beheerst door het getal twaalf, het apocalypische getal bij uitstek dat een grote rol speelt in de Johannes-Apocalyps.

¹³ De moeder van de Antichrist zou uit de stam van Dan komen; ook hier volgt de tekst Pseudo-Methodios.

¹⁴ Kafarnaüm was door Christus vervloekt omwille van het ongeloof van zijn inwoners; volgens Pseudo-Methodios moest hier de Antichrist geboren worden.

aturen kan terugvinden en die ons bevestigd wordt door andere bronnen. Maar neen, de hermetist Barozzi legt liever een verband tussen de Orakels en de "wetenschap" van de Egyptische hiërogliefen. (Vergeten we niet dat er in die tijd een echte egyptomanie heerst.) Volgens Barozzi werden de Oracula en hun figuren gecopieerd van een bronzen zuil in Constantinopel, waarop keizer Leo ze had laten inkerven. De geleerde belooft een verklaring van de symbolische betekenis van de tekst en van de afbeeldingen op basis van de wetenschap van de hiërogliefen. Maar deze verklaring ontbreekt.

Het lijkt er sterk op dat Barozzi zijn editie uitdrukkelijk voorstelt als een esoterisch werk naar de mode van die tijd, om de werkelijke bedoeling, van politieke aard, te maskeren. Dat die politieke intentie er wel degelijk was, blijkt uit andere bronnen die ons toelaten het ontbrekende commentaar te reconstrueren en die inderdaad wijzen op een subversieve boodschap, namelijk een oproep tot verzet tegen de Turken.

De brief van Barozzi aan Persio Crispo

In een brief aan een zekere Persio Crispo (een Venetiaanse intellectueel, verder onbekend), geschreven onmiddellijk na de voltooiing van de Orakels, schrijft Barozzi dat hij het boek wil laten drukken in Venetië, en geeft meteen een korte samenvatting van zijn interpretatie van de profetieën. Hij somt de historische feiten op, waarop ze volgens hem betrekking hebben, vanaf de inname van Constantinopel door de Turken tot aan het einde van de wereld. Hij onderscheidt twee delen in de tekst: de profetieën die al in vervulling zijn gegaan en deze die op de toekomst betrekking hebben. De eerste verwijzen naar de Turkse overheersing vanaf de inname van Constantinopel (1453) door Mohammed II tot en met de verovering van Cyprus in 1571. De eerste berin (or. I) verwijst dus naar Mohammed de Veroveraar; de slang (or. II) naar Bayazid II, de arend rijdend op een eenhoorn (or. III) naar Selim I, de sultan met zwaard en roos (or. IV) naar Suleiman I en de verovering van Rhodos (1522), de stier (or. V) naar Selim II en de verovering van Cyprus. Dan gaat Barozzi over naar orakel VII dat nog in vervulling moet gaan en de kern vormt van zijn brief. Onder de regering van de huidige sultan (Murad III), aldus de geleerde, zal Constantinopel heroverd worden op de Turken. De sultan zal onthoofd worden en verscheurd door vijf geallieerde vorsten. Hij voegt eraan toe: *"God geve dat dit werkelijkheid mag worden en dat we deze gezegende en goede koninklijke alliantie van vijf geallieerde vorsten mogen zien ontstaan, die de inname van Constantinopel door de christenen zal verwezenlijken. Maar zolang men liga's van drie zal sluiten (allusie op de Liga van Lepanto) zullen we niets goeds zien gebeuren.* Deze belangrijke profetie wordt in Codex Bute geïllustreerd met figuur 7, één van de drie gesigneerde en met grote precisie uitgevoerde miniaturen (pl. 3). Ze toont het beleg van Constantinopel door de in slagorde opgestelde vloot van "de vijf". Op de koepels van de stad wapperen kruisvaandels, terwijl de Turkse vlaggenstokken gebroken hangen. In het centrum van het beeld, wordt, in het krijgsgewoel vóór de stadsmuur, het bloedend hoofd van de sultan in een schaal gelegd.

Pl. 3. Codex Bute, f. 10v, figuur 7: Αἷμα – Sanguis.

Na de herovering van Constantinopel volgen nog vele veldslagen tussen christenen en Turken. Daarna zal in de stad een vorst regeren "*die alleenheerser zal zijn over de gehele wereld, die alle afgescheurden en ketters zal verzoenen met de heilige Roomse Kerk, en hij zal maken dat er slechts één lam en één herder zal zijn (unum ovile et unus pastor)*". Deze tweede belangrijke profetie verwijst naar figuur 16 in Codex Bute, waarop we straks uitvoerig zullen terugkomen.

Na hem zullen er nog vele andere volgen, maar tenslotte zal Constantinopel door de zee verzwolgen worden. Daarop zal in Jeruzalem de Antichrist geboren worden; deze zal korte tijd regeren en tenslotte zal Christus komen om hem te vernietigen en om de wereld te oordelen.

Tot zover Barozzi's interpretatie van de Orakels in zijn brief aan Crispo. De onverbloemde voorspelling van de dood van de Turkse sultan, de kritiek op de Liga van Lepanto en de verzuchting om een "Liga van vijf geallieerde prinszen" te creëren laten geen twijfel bestaan over het tendentieuze karakter van die interpretatie. De mysterieuze "Liga van vijf" verwijst hoogst waarschijnlijk naar de religieuze oecumenische beweging rond de Franse koning Henri III, die een Europees front wilde vormen tegen de Turkse dreiging. Paus Gregorius XIII steunde het Franse initiatief; op het ogenblik dat Barozzi zijn editie voorbereidde, ondernam de paus diverse pogingen om ook Duitsland en zelfs Rusland in een grote liga te verenigen.

De anti-Turkse interpretatie van orakel VII was ongetwijfeld één van de oorzaken van Barozzi's veroordeling door de Inquisitie in 1587, zo blijkt ook uit het procesverbaal. Een andere bron die dat bevestigt is het *Leven van paus Sixtus V*, waarin sprake is van het proces tegen Barozzi. Daar wordt zelfs een direct verband gelegd tussen de profetie en het publicatieverbod van de Orakels. De Venetiaanse censuur had een goede reden om deze publicatie te verbieden. Sedert de Republiek vrede had gesloten met de Turken in 1573, probeerde ze met alle middelen haar neutraliteit te bewaren en zich niet te mengen in de pauselijke initiatieven om een nieuwe anti-ottomaanse kruistocht te organiseren. Het was dus niet opportuun een anti-Turkse liga te propageren. Hoe is dan het roekeloos optreden van Barozzi te verklaren? De geleerde, die als inwoner van Kreta redenen te over had om de Turken te haten, moet een blind vertrouwen gehad hebben in zijn machtige beschermheer Foscarini. Deze ex-generaal van Lepanto koesterde blijkbaar grote plannen in verband met de vorming van een nieuw anti-Turks bondgenootschap en had zelfs ambities om doge te worden.

Één Rijk en één Kerk

De tweede belangrijke passage in de brief aan Crispo betreft de profetie over een toekomstige wereldheerser die zal tronen in Constantinopel en alle godsdiensten verenigen in de schoot van de Roomse Kerk. Bedoeld wordt orakel XVI (*Monarchia et Unio*), geïllustreerd met een prachtige, eveneens gesigneerde miniatuur die de Grote Monarch voorstelt (pl. 4). Deze vorst incarneert de oude oecumenische droom van één Rijk en één Kerk, een thema dat als een rode draad loopt door alle westerse profetieën, vanaf de leerlingen van Joachim van Fiore (13e eeuw), die hun hoop stelden op een engelenpaus, tot ver in de 16e eeuw.

Pl. 4. Codex Bute, f. 18v, figur 16: *Μοναρχία και ἑνωσις - Monarchia et unio.*

Toch houdt orakel XVI in de eerste plaats verband met de godsdienstige situatie op het eiland Kreta, waar de idee van de Unie der Kerken op dat ogenblik zeer levendig was, vooral onder de Griekse intellectuelen. Men moet weten dat, na het Concilie van Firenze, op het eiland drie religieuze groepen waren: Griekse orthodoxen, Griekse aanhangers van de Unie met Rome (uniaten) en katholieke Venetianen.¹⁵

Bekijken we aandachtig figuur 16 (pl. 4). De Grote Monarch, gezeten op een wit paard, draagt op de linkerhand een valk¹⁶ en maakt met de rechterhand het orthodoxe zegeningsgebaar, een gebaar dat ook het kruisteken voorstelt. De vorst is dus afgebeeld als het hoofd van de orthodoxe Kerk. Hij rijdt richting Rome (bemerkt de pauselijke vlag op de achtergrond). Achter hem, voor de deur van een kerkgebouw, staat een vrouw; ze stelt de orthodoxe Kerk voor. In haar handen houdt ze een kelk die, samen met de complexe voorstelling van de Triniteit erboven, een uitbeelding is van het *epiklese*-gebed in de liturgie van Johannes Chrysostomos¹⁷. In deze voorstelling van de Triniteit gaat alle aandacht uit naar de Geest die ook de vorst verlicht. Op de achtergrond rechts ziet men een tweede, kleinere voorstelling van de Geest die, in de vorm van een duif, neerdaalt op de top van een berg. Deze dubbele weergave van de Geest drukt de joachimitische opvatting uit over de dubbele *processio* (werking) van de H. Geest: een eeuwige, binnen de Triniteit, en een tijdelijke of de tussenkomst van de Geest in de geschiedenis. Volgens Joachim van Fiore (die ook de fraticelli inspireerde) zou de werking van de Geest in de geschiedenis een nieuw, derde tijdperk inluiden (de *tertius status*, het tijdperk van de Geest) dat gekenmerkt zou zijn door een bloeiend spiritueel leven. Deze ideeën van de oude profeet uit Calabrië (ca. 1135-1202) waren zeer levendig bij de Italiaanse en Franse profeten en hermetisten van de 16e eeuw, onder andere bij Campanella en Giordano Bruno.

Wij zouden geneigd zijn om figuur 16 als volgt te "lezen". Verlicht door de Geest begeeft de Grote Monarch en hoofd van de orthodoxe Kerk zich naar Rome om er een einde te maken aan het Schisma (van 1054), dat precies veroorzaakt was door een meningsverschil over het dogma van de Triniteit. De miniatuur met de Grote Monarch zou dus de triomf van de unionistische beweging op Kreta illustreren.

¹⁵ De uniaten werden bevoordeeld door Venetië en gesteund door Grieken die in het Westen een belangrijke functie bekleedden. Deze situatie wakkerde aanvankelijk de haat aan tussen de orthodoxe Grieken en de "ketter", zodat sommige uniaten radicaal tot de Roomse Kerk overgingen. Na 1453 echter namen het fanatisme en de conflicten wat af. Intussen waren de Venetiaanse patriciërs qua taal en mentaliteit volledig vergriekst en hadden ze de orthodoxe ritus aangenomen. De meeste Grieken die zich in Italië vestigden werden noodgedwongen uniaten. Dit was het geval met de grote Griekse kolonie in het hart van Venetië. In 1577, wanneer Barozzi zijn editie van de Orakels beëindigt, behaalden de Venetiaanse Grieken een groot succes. In een gebaar van verzoening stond paus Gregorius XIII toe dat hun kerk (San Giorgio dei Greci) onder rechtstreekse jurisdictie van de patriarch van Constantinopel, Jeremias II, werd geplaatst. Cf. VEREecken - HADERMANN-MISGUICH, *Les Oracles*, 209-210.

¹⁶ De betekenis van de valk in deze context is niet duidelijk. Volgens de "wetenschap van de hiërogliefen", staat de valk voor "overwinning".

¹⁷ Dit is het gebed dat gelezen wordt vóór de transformatie van het brood en de wijn en waarin de Vader wordt aangeroepen om de Geest te zenden over de gaven, om ze te veranderen in het Lichaam en het Bloed van Christus.

Een ander niet onbelangrijk detail op de miniatuur is het lelie-motief op het harnas van het paard. In de geschriften van Joachim van Fiore is de lelie de bloem van het tijdperk van de Geest. Maar de lelie is ook het symbool van de Franse monarchie. Volgens de Franse en Italiaanse joachimieten zou de Franse monarchie een bijzondere rol gaan spelen in de universele hervorming. Men plaatste hoge verwachtingen in Henri III, een diep religieus man, met mystieke neigingen, die zich in het centrum bevond van een oecumenische religieuze beweging.¹⁸ Het is precies in deze context dat men het bezoek van de Franse koning aan Venetië (1574) moet plaatsen, een bezoek waarbij Foscarini, zoals gezegd, zeer nauw was betrokken. Hij was immers de gastheer van de koning en bij zijn vertrek maakte die hem tot ridder en liet hem toe twee lelies aan zijn blazoens toe te voegen. Het lelie-motief op het harnas van het paard van de Monarch, een detail dat enkel in Codex Bute voorkomt, is dus waarschijnlijk ook een allusie op Henri III. Hij moet de spilfiguur geweest zijn van de mysterieuze "Liga van de vijf" waarover Barozzi het heeft in zijn brief aan Crispo.

We zouden dus durven besluiten dat de miniatuur *Monarchia et Unio* hulde brengt aan de idee van de Unie der Kerken die op Kreta leefde¹⁹, en, in een bredere context, aan de grote oecumenische beweging rond de Franse koning Henri III.

Besluit: Profetieën sterven niet.

In zijn boek *Western Hostility to Islam and Prophecies of Turkish Doom* zegt Kenneth Setton: ... *prophecies are almost immortal; once born, they refuse to die. When time and circumstance render them obsolete, they come to life again like the phoenix, with new plumage* (p. 35). Deze vaststelling geldt in het bijzonder voor de *Oracula Leonis*. Dank zij hun duistere inhoud konden ze telkens weer in een andere historische context gebruikt worden: toegeschreven aan de beroemde Byzantijnse keizer Leo VI, vaak geciteerd door de Komnenenkeizers, (waarschijnlijk) geïnterpoleerd tijdens de Kruistochten, gebruikt als propagandaschrift tegen de Turken in de 16e eeuw en herhaaldelijk gedrukt in die tijd, ook in het Nederlands. In het Latijn vertaald in de 13e eeuw, beginnen ze een nieuwe carrière in het Westen: religieus pamflet in de strijd van de fraticelli tegen de rijke Kerk; becommentarieerd en geïmiteerd door Nostradamus en Paracelsus. En dan hebben we nog niet gesproken over de Oudslavische vertaling, misschien ook uit de 13e

¹⁸ De slechte faam van Henri III, die de geschiedenis inging als *le roi des mignons*, zou te wijten zijn aan de propaganda van zijn politieke tegenstanders.

¹⁹ De meest fervente verdediger van de hereniging der Kerken in die tijd was de monnik en theoloog, Maximos Margounios van Kandia. In talrijke tractaten en brieven trachtte hij, tevergeefs, de standpunten van de twee Kerken in verband met het *Filioque* te verzoenen. In 1587 (ook een ongeluksjaar voor Barozzi) kwam hij in conflict met de Venetiaanse censuur wegens zijn "doctrinaal compromis" en later kwam hij opnieuw in aanvaring met de Inquisitie. Het is zo goed als zeker dat Barozzi en Klontzas de theoloog persoonlijk gekend hebben. Indien de ingewikkelde voorstelling van de Triniteit op fig. 16 niet *rechtstreeks* beïnvloed is door Margounios' opvatting over de dubbele *processio* van de Heilige Geest, dan bewijst ze in elk geval hoe actueel deze doctrinale kwestie was op dat ogenblik. Cf. VERECKEN - HADERMANN-MISGUICH, *Les Oracles*, 210.

eeuw, en over de bescheiden rol van de Griekse tekst in Moskou, het Derde Rome (16e-17e eeuw).

Ook in recentere tijden, tijdens en na de Griekse vrijheidsoorlog tegen de Turken, duiken de profetieën weer op en helpen mee aan de verspreiding van de Μεγάλη Ιδέα (de Grote Idee). Een van de eerste boeken die na de onafhankelijkheid in Athene gedrukt worden, is een verzameling profetieën, waaronder de Leo-orakels (Συλλογή διαφόρων προρρήσεων, 1838). De uitgever is P.D. Stephanitzès Leukadiou, veteraan van Missolongi en vriend van Lord Byron. In de inleiding vertelt de uitgever dat hij tijdens de oorlog in een klooster een orakelboek had gekregen. Na de val van Missolongi (1826) was dit het enige dat hij van zijn bezittingen had overgehouden. Volgens Stephanitzès (geneesheer en geleerde) was de inhoud van het grootste belang voor het land. De bevrijding van Griekenland was nog maar een begin; de profetieën over de herovering van Constantinopel moesten nog in vervulling gaan. De heropstanding van keizer Konstantijn XI zou het herstel inluiden van het Griekse Rijk met als centrum de oude Byzantijnse hoofdstad.

Verder in de 19e en in de 20e eeuw zwijgen de Orakels, maar de mythe van de Slapende Keizer blijft de Griekse dichters inspireren. In het gedicht *De fluit van de keizer* laat Kostas Palamas de laatste en onsterfelijke Byzantijnse keizer het volgende zeggen:

Μαρμαρωμένος βασιλιάς, και θά ξυπνώ. ἀπ' τὸ μνήμα.
τὸ μυστικὸ και τὸ ἄβρετο πὸ θά μὲ κλιῆ, θά βγαίνω,
και τῆ χτιστῆ Χρυσόπορτα ξεχτίζοντας, θά τρέχω...²⁰

"Ik, marmereen keizer, ontwaak dan uit mijn slaap; uit mijn geheim, onvindbaar graf zal ik tevoorschijn komen, en lopen door de Gouden Poort die ik weer openbreek."

Jeannine VEREecken

²⁰ K. PALAMAS, "Απαντα' Η φλογερά του βασιλιά με την' Ηρωική τριλογία. Athene, Axios, 1909, 137.

Selecte bibliografie

- ALEXANDER P.J., "Byzantium and the Migration of Literary Works and Motifs. The Legend of the Last Roman Emperor", in: *Mediaevalia et Humanistica*, n.s., 2 (1971), 47-68.
- IDEM, *The Byzantine Apocalyptic Tradition*. Ed. D. DE F. ABRAHAMSE. Berkeley, L.A., London, 1985.
- GIALAMA D.G., "Νέες εἰδήσεις γιὰ τόν Βενετοκρατικό λόγιο Φραγκίσκο Barozzi (1537-1604)", in: *Θησαυρίσματα*, 20 (1990), 300-403.
- GRENDLER P.F., *The Roman Inquisition and the Venetian Press, 1540-1605*. Princeton, New Jersey, 1977.
- GRUNDMANN H., "Die Papstprophetien des Mittelalters", in: *Archiv für Kulturgeschichte*, 19 (1929), 77-159.
- HOFMANN G., "Wie stand es mit der Frage der Kircheneinheit auf Kreta im XV. Jahrhundert?", in: *Orientalia Christiana Periodica*, 10 (1944), 91-115.
- KRAPPE A., "Die Sage vom König im Berge", in: *Mitteilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde*, 35 (1935), 76-102.
- MANGO C., "The Legend of Leo the Wise", in: *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta*, 6 (1960), 59-93.
- MILLER W., "Crete under the Venetians (1204-1669)", in: IDEM, *Essays on the Latin Orient*, Cambridge, 1921, 177-98.
- NICOL D.M., *The Immortal Emperor. The Life and Legend of Constantine Palaiologos, Last Emperor of the Romans*. Cambridge, 1992.
- PALIOURAS A.D., "'Ο ζωγράφος Γεώργιος Κλόντζας (1540 ci.-1608) καί αἱ μικρογραφίαι τοῦ κώδικος αὐτοῦ.", Ἀθήναι 1977.
- REEVES M., *The Influence of Prophecy in the Later Middle Ages. A study in Joachimism*. Oxford, 1969.
- REININK G.J., "Pseudo-Methodius und die Legende vom Römischen Endkaiser", in: *The Use and Abuse of Eschatology in the Middle Ages*. Ed. W. VERBEKE, D. VERHELST, A. WELKENHUYSEN, Leuven, 1988, 82-111.
- RYDÉN L., "The Andreas Salos Apocalypse. Greek Text, Translation and Commentary", in: *Dumbarton Oaks Papers* 28 (1974), 199-261.
- SETTON K.M., *Western Hostility to Islam and Prophecies of Turkish Doom*. Philadelphia, 1992. (Memoirs of the American Philosophical Society, 201)
- VEREecken J. - HADERMANN-MISGUICH L., *Les Oracles de Léon le Sage illustrés par Georges Klontzas. La version Barozzi dans le Codex Bute*. Venise, 2000. (Oriens Graecolatinus 7)
- YATES F.A., *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition*. London, 1964.